

Економіка та управління підприємствами

УДК 631.15:005.59

Дорофєєв Олександр Вікторович

*кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту*

Полтавська державна аграрна академія

Дорофеев Александр Викторович

*кандидат экономических наук, доцент,
профессор кафедры менеджмента*

Полтавская государственная аграрная академия

Dorofyeyev Oleksandr

Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate professor,

Professor of Management Department

Poltava State Agrarian Academy

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО
ВИРОБНИЦТВА**

**ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАК
ДЕТЕРМИНАНТА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТОВ
АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

**TRANSFORMATION OF THE MANAGEMENT SYSTEM AS A
DETERMINANT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF
AGRICULTURE PRODUCTION SUBJECTS**

Анотація. У статті розглядаються особливості трансформації системи управління економічним розвитком суб'єктів аграрного виробництва. Звертається увага на відокремлення політичної влади від господарської та функціональні перетворення в діяльності аграрних

підприємств. Виявляється зв'язок між зміною аграрних відносин і розвитком кризи аграрного виробництва. Припускається, що причиною кризи економічного розвитку аграрних підприємств може бути порушення співвідношення елементів системи аграрної економіки. Обґрунтовується доцільність дотримання принципів гармонізації в управлінні розвитком аграрних підприємств. Констатується, що пропорції господарських процесів залежать від макроекономічних пропорцій, які не можуть змінюватися окремими економічними суб'єктами. Наполягається, що державне регулювання господарських процесів має спрямовуватися на гармонізацію співвідношень між окремими елементами системи: попитом і пропозицією, вартістю виробництва та ціною тощо. Обстоюється точка зору, щодо розподілу функцій управління економічним розвитком суб'єктів аграрного виробництва між керівництвом підприємства, органами державної влади та місцевого самоврядування. Зазначається, що на сучасному етапі трансформації управління розвитком аграрних підприємств зростає роль державно-приватного партнерства. Становлення і розвиток системи аграрної економіки доцільно розглядати як взаємозалежні та взаємопов'язані процеси її еволюції, що можуть не збігатися у часі. Зроблено висновок, що спрямування механізмів управління на розвиток підприємств аграрного сектора економіки має забезпечувати зміну кількісних параметрів виробничої діяльності в заданому співвідношенні, що викликає появу нової якості. Механізми управління мають сприяти підтримці динамічної рівноваги суб'єктів аграрного виробництва, за якої параметри системи мають перебувати в гармонійних пропорціях.

Ключові слова: *трансформація, система управління, економічний розвиток, суб'єкти аграрного виробництва*

Анотація. *В статті розглядаються особливості*

трансформации системы управления экономическим развитием субъектов аграрного производства. Обращается внимание на отделение политической власти от хозяйственной и функциональные преобразования в деятельности аграрных предприятий. Указывается связь между изменением аграрных отношений и развитием кризиса аграрного производства. Предполагается, что причиной кризиса экономического развития аграрных предприятий может быть нарушение соотношения элементов системы аграрной экономики. Обосновывается целесообразность соблюдения принципов гармонизации в управлении развитием аграрных предприятий. Констатируется, что пропорции хозяйственных процессов зависят от макроэкономических пропорций, которые не могут изменяться отдельными экономическими субъектами. Настаивается, что государственное регулирование хозяйственных процессов должно направляться на гармонизацию соотношений между отдельными элементами системы: спросом и предложением, стоимостью производства и ценой и тому подобное. Отстаивается точка зрения, относительно распределения функций управления экономическим развитием субъектов аграрного производства между руководством предприятия, органами государственной власти и местного самоуправления. Отмечается, что на современном этапе трансформации управления развитием аграрных предприятий возрастает роль государственно-частного партнерства. Становление и развитие системы аграрной экономики целесообразно рассматривать как взаимозависимые и взаимосвязанные процессы ее эволюции, которые могут не совпадать во времени. Сделан вывод, что направление механизмов управления на развитие предприятий аграрного сектора экономики должно обеспечивать смену количественных параметров производственной деятельности в заданном соотношении, что вызывает появление нового качества. Механизмы управления должны

способствовать поддержанию динамического равновесия субъектов аграрного производства, при которой параметры системы должны находиться в гармоничных пропорциях.

Ключевые слова: *трансформация, система управления, экономическое развитие, субъекты аграрного производства*

Summary. *The article deals with the peculiarities of the transformation of economic development management system of agriculture production subjects. Attention is drawn to the separation of political power from economic power and to functional transformations in the activities of agrarian enterprises. The connection between the change of agrarian relations and the development of agriculture production crisis is discovered. It is assumed that the reason for the crisis of agrarian enterprises economic development may be a violation of the correlation between elements of agricultural economics system. The practicability of adherence to harmonization principles in the management of agrarian enterprises development is substantiated. It is stated that the proportions of economic processes depend on macroeconomic proportions, which can not be changed by separate economic subjects. It is suggested that state regulation of economic processes should be aimed at harmonizing the correlations between individual elements of the system: supply and demand, production costs and prices, etc. The point of view regarding the division of functions of economic development management of agriculture production subjects between the enterprise's management, state authorities and local self-government is defended. It is noted that at the present stage of the transformation of the agrarian enterprises development management, the role of public and private partnership is growing. The formation and development of the agricultural economics system should be considered as interdependent and interrelated processes of its evolution, which may not coincide in time. It is concluded that the direction of management mechanisms for the enterprises'*

development of agricultural sector of the economy should provide for a change in the quantitative parameters of production activity in a given correlation, which causes the emergence of a new quality. Management mechanisms should help to maintenance the dynamic balance of agriculture production subjects, due to which the parameters of the system should be in harmonious proportions.

Key words: *transformation, management system, economic development, agriculture production subjects*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Зміни економічного, соціокультурного, політичного характеру, що відбувалися в аграрному секторі економіки України протягом 1990-2018 рр. були обумовлені низкою причин, здійснювалися з дотриманням певних принципів і мали своїм наслідком як позитивні, так і негативні процеси і явища. Безумовно, існує значний науковий інтерес до розуміння тих механізмів розвитку складних процесів, які мали своїм наслідком позитивні зрушення. Це важливо, зокрема, в контексті стабілізації та розвитку суб'єктів аграрного виробництва, а також підвищення їх конкурентоспроможності.

Однак більш важливим з економічної точки зору є виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що детермінують деструктивні процеси в аграрній сфері, оскільки отримані знання сприятимуть вдосконаленню системи управління суб'єктами аграрного виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес ринкової трансформації аграрного сектора економіки України знайшов широке відображення в роботах В. Амбросова [1], М. Дем'яненко [2], Т. Лозинської [3], П. Саблука [4], О. Шпичака [5], Й. Шумпетера [6], В. Юрчишина [7] та багатьох інших. Однак жоден з названих авторів не використовував для наукового аналізу методологію гармонізації. Відсутні подібні розробки і за кордоном. З нашої точки зору є необхідність в розробці гіпотези, яка стверджує, що дотримання принципів гармонізації в

управлінні сприятиме економічному розвитку суб'єктів аграрного виробництва.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз трансформації системи управління суб'єктами аграрного виробництва з використанням методологічних основ теорії гармонізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так склалося, що кардинальні трансформації системи управління аграрним сектором економіки України переслідували на різних етапах хоча й важливі, але далекі від проблем стабілізації та розвитку аграрних підприємств, цілі.

Головною відмінністю глибоких якісних змін як власне аграрної системи України, так і системи управління стало відділення політичної влади (яка залишилася у держави) від господарської (перейшла підприємствам). Причому ці зміни здійснювалися в кілька етапів, на кожному з яких відбувалися як організаційні, так і функціональні перетворення, не синхронізовані в часі, що стосувалися як державного, так і господарського управління. Так, практично до початку 2000-х років структури управління сільськогосподарських підприємств України залишалися громіздкими і занадто ієрархічними, в той час як галузеве управління суб'єктів виконавчої влади стало більш ліберальним. В останні десять років спостерігається зворотна тенденція – менеджмент аграрних підприємств стає все більш ефективним (з мікроекономічних позицій) і в великих агропромислових компаніях холдингового типу мало чим відрізняється від менеджменту зарубіжних компаній, а державне управління організаційно ускладнюється.

Період до 1996 р. (введення національної валюти) в певній мірі можна вважати підготовчим до запуску ринкового механізму.

Не можна погодитися з тими авторами, які вважають, що в цей час здійснювалися лише формальні зміни, які не стосуються суті аграрних відносин [8, с. 25]. З 1990 р. по 1995 р. закладалися правові основи

функціонування системи державного управління галуззю в ринкових умовах, розроблялася і легітимізувалася процедура роздержавлення й приватизації земель сільськогосподарського призначення, приймалися базові закони. Функціональна основа діяльності галузевого міністерства трансформувалася істотніше, ніж його структурно-ієрархічна будова. Так, були скасовані державна закупівля сільськогосподарської продукції, централізоване постачання матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарським підприємствам, скасовані державні закупівельні ціни, квоти і ліцензії на експорт більшості видів продукції. Така швидка («шокова») трансформація основних інструментів аграрної політики мала ряд негативних наслідків: відтік інвестицій, бартеризацію сільськогосподарської торгівлі, масове банкрутство підприємств, криміналізацію земельних відносин тощо.

Такі одночасні й масові зміни системних елементів в науковій літературі ідентифікуються як кризові явища. Й. Шумпетер пояснює виникнення економічних криз в більшій мірі впливом екзогенних факторів. Справжні причини криз («подій, що зупиняють попередній економічний розвиток» [6, с. 208]), на його думку, «<... лежать поза чисто економічної сфери, тобто ...>» «<... кризи – це наслідки порушень економічних процесів ззовні» [6, с. 209] (тут і далі переклад з російської – О.В. Дорофєєв).

Примітно, що автор не може знайти спільну ознаку виникнення криз. Наведемо його інтроспекції з цього приводу: «Іноді порушується пропозиція, іноді попит. У першому випадку порушення мають місце то в самому виробництві, то на ринку, то в кредитній системі. В останньому випадку вони іноді виникають внаслідок зміненої тенденції попиту (наприклад, через віяння моди), а часом через зміни в платоспроможності покупців. В одних випадках кризам властивий крах кредитної системи, який особливо сильно зачіпає капіталістів, а в інших – особливо сильно страждають робітники і землевласники» [там же].

Можливо, причини виникнення кризових явищ слід шукати саме в порушенні пропорцій гармонійного співвідношення системних елементів, викликаному позасистемними факторами (позасистемними, а не позаекономічними, оскільки важко погодитися з Й. Шумпетером, що подорожчання (здешевлення) енергоносіїв, зміна курсу валют або митних тарифів не належать до економічних факторів. Вони не є економічними факторами даної локальної системи, такої, наприклад, як система аграрної економіки).

На другому етапі трансформації аграрної системи (до 2000 р.) основним управлінським завданням уряду було завершення земельної реформи, а пріоритетною метою господарського управління стало виживання і збереження юридичної самостійності. При наявності названих управлінських пріоритетів, проблема знаходження і дотримання економічних пропорцій, зокрема пропорцій розподілу доходів між секторами економіки, не приваблює увагу ні вчених, ні державних діячів. У той же час всі зацікавлені сторони звертають увагу на ціновий диспаритет обмінних операцій між сільським господарством та суміжними галузями як на проблему, яка потребує першочергового вирішення: «Сільське господарство України, як і інших країн, постійно стикається з проблемою диспаритету цін в обміні між першою і другою сферами АПК, що негативно позначається на рентабельності сільськогосподарського виробництва» [9, с. 6]. Вченими пропонується ряд заходів щодо подолання цінового диспаритету (найчастіше це використання державних товарних інтервенцій, компенсаційних платежів, регулювання цін на матеріально-технічні ресурси), що складають основу макроекономічної регуляторної політики в аграрній сфері. Тобто констатується, що пропорції чисто господарських процесів залежать від макроекономічних пропорцій, на встановлення яких не поширюється вплив окремих економічних суб'єктів. Отже, можна зробити висновок, що в кризові періоди істотно зростає роль

державного управління, а основним його завданням стає структурна гармонізація. Якщо звернутися до глибинного змісту запропонованих макроекономічних заходів регулювання, то ми побачимо в ньому спрямованість на гармонізацію співвідношень між попитом і пропозицією; вартістю виробництва і ціною продажу; мінімальної і максимальною ціною; накопиченням і інвестиціями. Тут слід зробити два зауваження: 1) оскільки заходи державного регулювання стосовно системи аграрної економіки є екзогенними факторами, то вони, за висновками Й. Шумпетера, можуть переривати існуючий хід економічних процесів і сприяти розвитку кризи. Таким чином, державне регулювання не може мати однозначно позитивні наслідки; 2) державне регулювання забезпечує очікувані ефекти тільки в тому випадку, коли воно здійснюється з урахуванням універсального закону структурування системи – закону золоті пропорції.

Однак, за спостереженнями І. Крюкової, відсутнє розуміння науковим співтовариством «<... законів структурування економічних систем ...>», «тому, незважаючи на те, що в макроекономічному моделюванні використовується економічне обґрунтування чинників зростання і емпірично визначені характеристики циклічних коливань, між змодельованими і реальними процесами спостерігаються істотні розбіжності» [10]. Дослідження автора також показали, що торгово-оптові та інші посередницькі підприємства України є ланками в мережі, створеної для абсорбції доходів великих підприємств за допомогою схем здійснення ресурсних і цінових трансфертів, а також повернення ПДВ з державного бюджету на користь вузького кола їх учасників [там же].

Внаслідок розвитку описаних процесів фінансові накопичення сільськогосподарських підприємств постійно скорочуються, що уповільнює їх технічне переозброєння. Тому з 2003 р. уряд застосовує дотаційний механізм підтримки сільськогосподарських товаровиробників,

списуючи або реструктуризуючи борги підприємств перед держбюджетом (1998–2000 рр.) і вводячи пільгове оподаткування (1998 р.) [11], що позитивно вплинуло на обсяги внутрішньої пропозиції сільськогосподарської продукції (рис. 1).

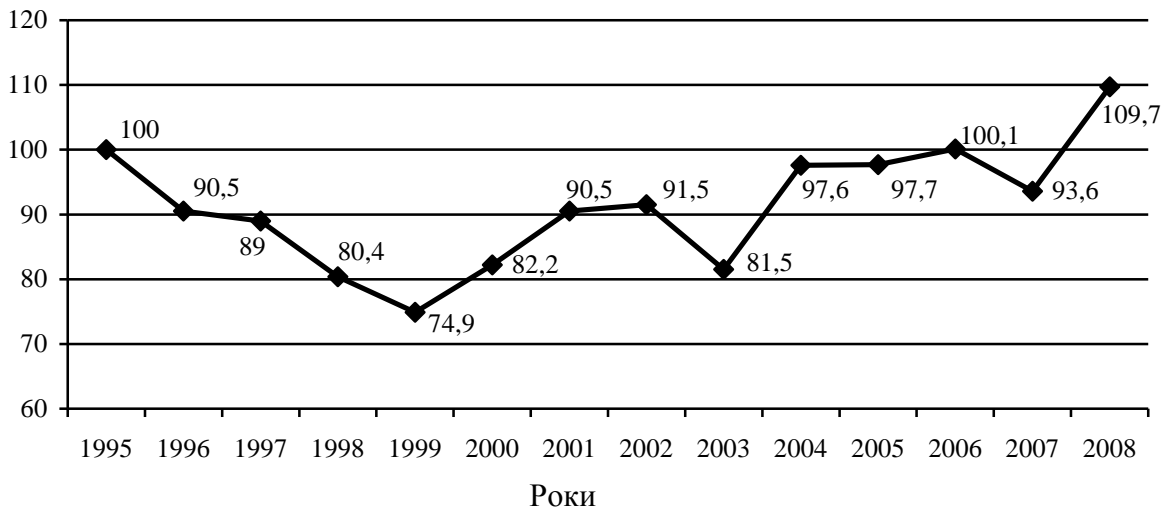

Рис. 1. Індеси валової продукції сільського господарства по усіх категоріях господарств до 1995 року за 1995-2008 рр., %

Джерело: побудовано автором на основі [12]

Заходи державної підтримки сільського господарства, а також процеси концентрації капіталу і консолідації земель позитивно вплинули на ефективність галузі, про що свідчить динаміка приведеного прибутку сільськогосподарських підприємств України (рис. 2). У результаті реформ діяльність сільськогосподарських підприємств, починаючи з 2001 р., стала прибутковою і до 2005 р. значення цього економічного показника мало поступову тенденцію до зростання. Прибуток підприємств галузі у 2007 р. зріс по відношенню до 2006 р. у 3,7 рази, а у 2008 р. річний його приріст склав 43 % [13, с. 443].

Багатократне зростання фінансових результатів до оподаткування сільськогосподарських підприємств протягом 2014-2015 рр. обумовлене більше значним зростанням цін на продукцію, аніж збільшенням обсягів виробництва і підвищенням продуктивності праці.

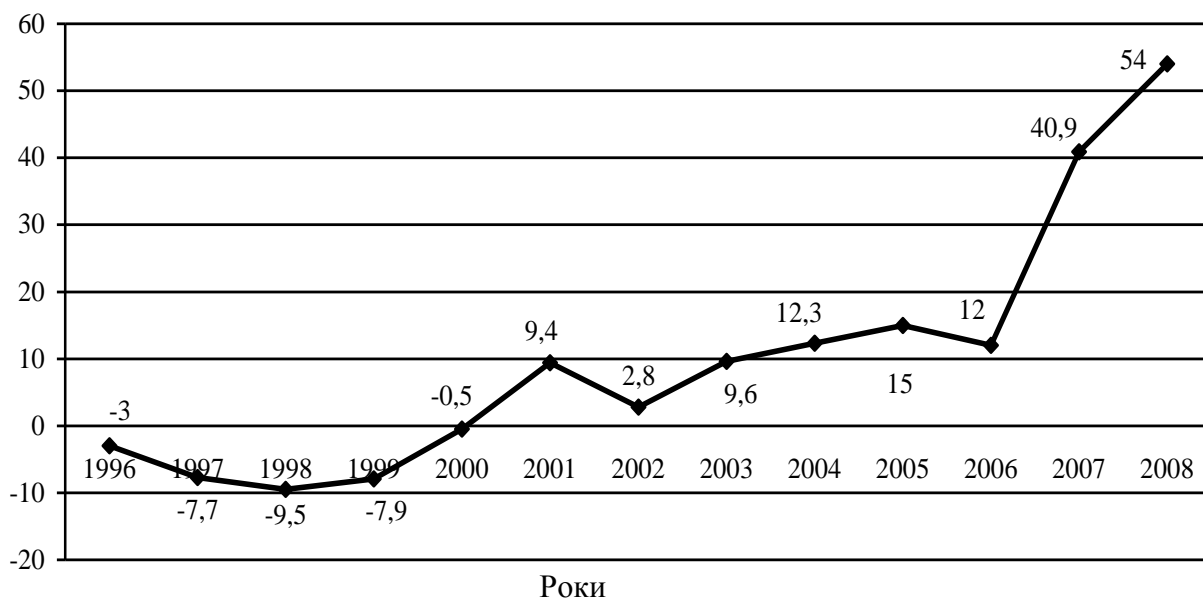

Рис. 2. Прибуток, збиток (-) від реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами на 100 га сільськогосподарських угідь за 1996-2008 рр., грн/га

Джерело: побудовано автором на основі [13, с. 443]

А наступне значне зниження прибутковості у достатній мірі пов'язане із втратою певних ринків збуту і обмеженою можливістю швидкого входження на нові (рис. 3). Можна сподіватися, що погіршення доступу на окремі ринки стане стимулом для українських товаровиробників для пошуку нових каналів реалізації виробленої продукції, а також буде сприяти підвищенню уваги до такої складової конкурентоспроможності продукції як її якість.

Слід підкреслити, що в разі використання механізму дотацій в управлінні аграрною економікою, свобода прийняття рішень суб'єктами господарювання обмежується, оскільки субсидії мають цільове призначення, наприклад, в Україні вони використовуються для підтримки виробництва зерна, молока і м'яса.

Перетворення системи управління аграрною економікою, що відбувалися на 2 і 3 етапах (1995–2005 рр.) також були пов'язані з

формуванням інституту місцевого самоврядування, компетенційний потенціал якого включає безліч функцій, пов'язаних з впливом на господарську діяльність, особливо в сфері землекористування. Система управління аграрною економікою стає менш ієрархічною, але при цьому виникає нова проблема – налагодження взаємин між суб'єктами господарювання, органами державної влади та місцевого самоврядування. Іншими словами, гармонізація розподілу доходів, створених у сфері аграрної економіки (співвідношення між чистими податками, заробітною платою найманих працівників і валовим прибутком підприємств) не може бути досягнута без гармонізації відносин між державою, підприємцями та їх об'єднаннями, місцевим самоврядуванням та громадськими організаціями.

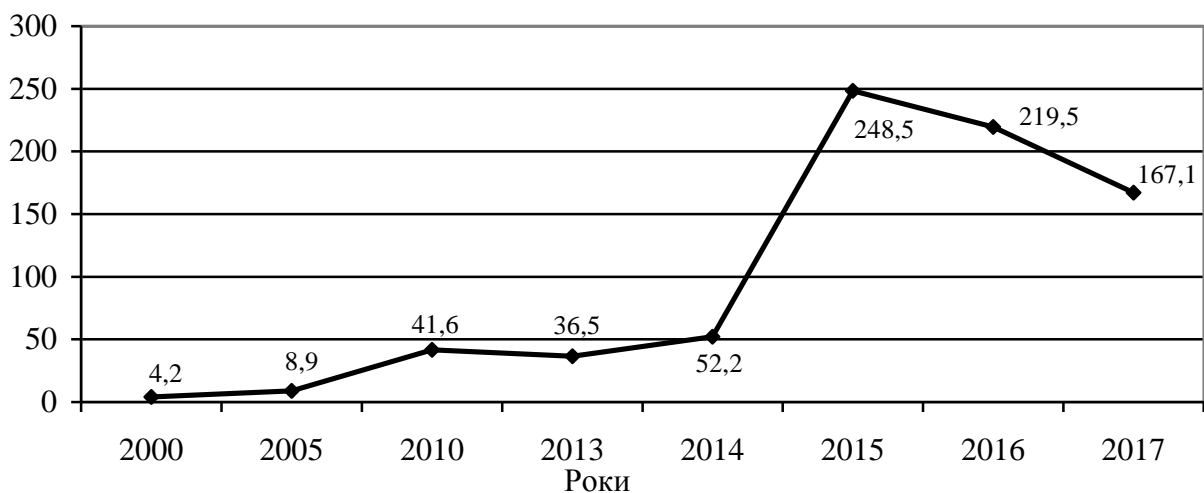

Рис. 3. Фінансові результати до оподаткування сільськогосподарських підприємств на 100 га сільськогосподарських угідь за 2000-2017 рр., грн/га

Джерело: побудовано автором на основі [14]

Недарма на сучасному етапі трансформації системи управління (з 2006 р.) все частіше наголошується на необхідності налагодження приватно-державного партнерства і, одночасно, звертається увага на слабкість професійних і громадських інститутів, що й обумовлює разом з іншими факторами спотворення внутрісистемної структури.

З огляду на сучасну методологію складних, відкритих, неупорядкованих систем, які, перш за все, відрізняються динамічністю (містять в собі потенціал саморозвитку), зростання і розвиток системи аграрної економіки слід розглядати як взаємозалежні і взаємопов'язані процеси її еволюції, які можуть не збігатися у часі. «Накопичення кількісних змін з часом забезпечує перехід системи до нової якості (тривалий період первісного нагромадження капіталу в землеробстві в кінцевому підсумку сприяв не тільки індустріалізації сільськогосподарського виробництва, а й заміні феодальних відносин капіталістичними); якісно новий стан продуктивних сил і виробничих відносин призводить до істотного зростання масштабів виробництва (якісно нові засоби виробництва дозволили отримати істотно більші обсяги сільськогосподарської продукції з фіксованою площею земель, придатних для аграрного виробництва) ...» [3, с. 56].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, спрямовуючи механізми управління на розвиток підприємств аграрного сектора економіки, ми повинні забезпечити зміну кількісних параметрів виробничої діяльності в заданому співвідношенні, що буде сприяти появі нової якості. З методологічної точки зору важливо уточнити – механізми управління повинні сприяти підтримці динамічної рівноваги системи аграрної економіки (її гомеостазу) або стаціонарності, тобто підтримці постійних змін параметрів системи, які, однак, повинні проходити в певних пропорціях (найбільш вірогідних, оптимальних, «золотих»), пошук яких не припиняється ні всередині системи, ні за її межами.

Література

1. Амбросов В. Організаційні фактори підвищення результативності реформ / В. Амбросов, Т. Маренич // Економіка України. – 2000. – №

3. – С. 73-78.
2. Дем'яненко М. Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М. Я. Дем'яненко, Ф. В. Іванина // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 3-9.
3. Лозинська Т. М. Державне управління розвитком продовольчого ринку України в умовах глобалізації економіки: [дис..... доктора держ. управління: 25.00.02] / Лозинська Тамара Миколаївна. – Х., 2008. – 455 с.
4. Саблук П. Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2007. – № 2. – С. 3-7.
5. Шпичак О. М. Теоретичні основи еквівалентного обміну в агропромисловому комплексі / О. М. Шпичак // Економіка АПК. – 2000. – № 9. – С. 3-10.
6. Шумпетер Йозеф А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Йозеф А. Шумпетер; пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
7. Юрчишин В. Аграрні перетворення в Україні. Не безальтернативний погляд на проблему / В. Юрчишин. – К. : ДОП ІАЕ УААН, 1999. – 68 с.
8. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Ш. фон Крамона-Таубаделя, С.Зорі, Л.Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – 312 с.
9. Пасхавер Б.Й. Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва / Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдован, О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2012. – № 9. – С. 3-9.
- 10.Крючкова І. В. Макроструктурні фактори розвитку економіки України та Закон золотого перерізу / І.В. Крючкова [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://iee.org.ua/ua/publication/57/>

11. Про фіксований сільськогосподарський податок. Закон України від 17 грудня 1998 р. № 320-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin//Laws/main/cgi>
12. Сільське господарство України : статистичний збірник за 2008 р. // за ред. Ю. М. Остапчука; Держстат України. – К., 2009. – 369 с.
13. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.] ; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, М.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
14. Сільське господарство України : статистичний збірник за 2017 р. // відповідальний за випуск О.М. Прокопенко; Держстат України. – К., 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

References

1. Ambrosov V. Organizacijni faktory` pidvy`shhennya rezul`taty`vnosti reform / V. Ambrosov, T. Mareny`ch // *Ekonomika Ukrayiny`*. – 2000. – # 3. – S. 73-78.
2. Dem'yanenko M. Ya. Derzhavna pidtry`mka yak faktor zabezpechennya konkurentospromozhnogo agrarnogo vy`robny`cztva / M. Ya. Dem'yanenko, F. V. Ivany`na // *Ekonomika APK*. – 2009. – # 9. – S. 3-9.
3. Lozy`ns`ka T. M. Derzhavne upravlinnya rozvy`tkom prodovol`chogo ry`nku Ukrayiny` v umovax globalizaciyi ekonomiky`: [dy`s..... doktora derzh. upravlinnya: 25.00.02] / Lozy`ns`ka Tamara My`kolayivna. – X., 2008. – 455 s.
4. Sabluk P. T. Ekonomichny`j mexanizm APK u ry`nkovij sy`stemi gospodaryuvannya / P. T. Sabluk // *Ekonomika APK*. – 2007. – # 2. – S. 3-7.

5. Shpy`chak O. M. Teorety`chni osnovy` ekvivalentnogo obminu v agropromy`slovomu kompleksi / O. M. Shpy`chak // Ekonomika APK. – 2000. – # 9. – S. 3-10.
6. Shumpeter Jozef A. Teoriya ekonomichnogo rozvy`tku: Doslidzhennya pry`butkiv, kapitalu, kredy`tu, vidsotka ta ekonomichnogo cy`klu / Jozef A. Shumpeter; per. z angl. V. Starka. – K.: Vy`davny`chy`j dim «Ky`yevo-Mogy`lyans`ka akademiya», 2011. – 242 s.
7. Yurchy`shy`n V. Agrarni peretvorennya v Ukrayini. Ne bezal`ternaty`vny`j poglyad na problemu / V. Yurchy`shy`n. – K. : DOP IAE UAAN, 1999. – 68 s.
8. Polity`ka i rozvy`tok sil`s`kogo gospodarstva v Ukrayini / Za red. Sh. fon Kramona-Taubadelya, S.Zori, L.Shtrive. – K.: Al`fa-Pry`nt, 2001. – 312 s.
9. Pasxaver B.J. Osnovni problemy` rozvy`tku sil`s`kogospodars`kogo vy`robny`cztva / B.J. Pasxaver, L.V. Moldovan, O.V. Shubravs`ka // Ekonomika APK. – 2012. – # 9. – S. 3-9.
10. Kryuchkova I. V. Makrostrukturni faktory` rozvy`tku ekonomiky` Ukrayiny` ta Zakon zolotogo pererizu / I.V. Kryuchkova [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://iee.org.ua/ua/publication/57/>
11. Pro fiksovany`j sil`s`kogospodars`ky`j podatok. Zakon Ukrayiny` vid 17 grudnya 1998 r. # 320-14 [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/cqi-bin//Laws/main/cqi>
12. Sil`s`ke gospodarstvo Ukrayiny` : staty`sty`chny`j zbirny`k za 2008 r. // za red. Yu. M. Ostapchuka; Derzhstat Ukrayiny`. – K., 2009. – 369 s.
13. Agrarny`j sektor ekonomiky` Ukrayiny` (stan i perspekty`vy` rozvy`tku) / [Pry`syazhnyuk M.V., Zubecz` M.V., Sabluk P.T. ta in.] ; za red. M.V. Pry`syazhnyuka, M.V. Zubcya, P.T. Sabluka, M.Ya. Mesel`-Veselyaka, M.M. Fedorova. – K.: NNCz IAE, 2011. – 1008 s.
14. Sil`s`ke gospodarstvo Ukrayiny` : staty`sty`chny`j zbirny`k za 2017 r. // vidpovidal`ny`j za vy`pusk O.M. Prokopenko; Derzhstat Ukrayiny`. – K.,

International Scientific Journal "Internauka". Series: "Economic Sciences"
<http://www.inter-nauka.com/magazine/economy/>

2018 [Elektronny`j resurs]. – Rezhym dostupu:
http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

International Scientific Journal "Internauka". Series: "Economic Sciences"
<http://www.inter-nauka.com/magazine/economy/>